

CIGÁNY FIATALOK FELSŐOKTATÁSI ÉLETÚTJA

BANDOR ZOLTÁN

Károli Gáspár Református Egyetem, Gazdaságtudományi,
Egészségtudományi és Szociális Kar, Budapest, Magyarország
ORCID: [0009-0008-7774-0150](https://orcid.org/0009-0008-7774-0150)

Absztrakt: A tanulmány a cigány fiatalok felsőoktatási életútját elemzi. Rávilágít a főbb akadályokra és támogató tényezőkre a szakirodalom áttekintésével, az adatok másodelemzésével, illetve empirikus eszközökkel. A kutatás egy tehetséggondozó programot és az abban részt vevők tapasztalatait is bemutatja.

Kulcsszavak: cigány nemzetiség, inklúzió, szocializáció, felsőoktatás, lemorzsolódás, tehetséggondozás, kétnyelvűség, társadalmi mobilitás, életút.

THE HIGHER EDUCATION PATHWAYS OF ROMA YOUTH

Abstract: The study analyzes the higher education pathways of Roma youth. It highlights key barriers and supportive factors through a review of the literature, secondary data analysis, and empirical methods. The research presents a talent development program and the experiences of its participants.

Keywords: Roma ethnicity, inclusion, socialization, higher education, dropout, talent management, bilingualism, social mobility, life path.

BEVEZETÉS

Dolgozatom elején érdemesnek tartom tisztázni a cigány közösségek definiálásával kapcsolatos fogalmakat, valamint a téma időszerűségét. Bár a köznyelvben elterjedtebb a „roma” kifejezés, tudományos szempontból indokoltabb a „cigány” terminus használata, mivel ez átfogóan utal a Magyarországon élő, kulturálisan és nyelviileg is heterogén cigány közösségekre. A „roma” szó eredetileg – tágabb értelemben – az oláh-cigányok megnevezésére szolgál, így nem reprezentálja teljeskörűen a hazai cigány populációt. Ennek megfelelően a dolgozatban következetesen a „cigány” népnevet alkalmazom.

A téma aktualitását a cigány közösségek társadalmi helyzete és megítélése indokolja. Különösen fontosnak tartom a fiatalok oktatási esélyeinek vizsgálatát, mivel a felsőoktatásban való részvételük alacsony, és számos strukturális akadály nehezíti előrejutásukat. Az oktatás, mint az emberi tőkébe történő befektetés, kulcsszerepet játszik a vertikálisan felfelé történő és intergenerációs társadalmi mobilitás előmozdításában egy Magyarországhoz hasonló, egészen zárt társadalomban. A szociálpedagógia céljai közé tartozik a társadalmi igazságosság és befogadás elősegítése, így a kutatás hozzájárulhat olyan beavatkozási stratégiák kidolgozásához, amelyek javítják az oktatási esélyegyenlőséget és erősítik a társadalmi kohéziót.

A CIGÁNYSÁG GENERIKUS HELYZETE MAGYARORSZÁGON

Kit tekinthetünk cigánynak?

„Azt, aki annak vallja magát” – ez tekinthető a hivatalos álláspontnak, a jogi szabályozás tükrében is.¹ Egy másik megközelítés szerint cigány az, akit a környezete annak ítél.²

Figyelemre méltó az a tény, hogy jelentős eltérés mutatkozik az önbevallás és a külső megítélés adta szám és arány között.³ A 2022. évi népszámlálás alapján például csupán 209 909 fő vallotta magát a cigány nemzetiséghez tartozónak.⁴

¹ 1993. évi LXXVII. törvény A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól: „1. § (1) bekezdés – E törvény hatálya kiterjed a Magyar Köztársaság területén élő mindazon magyar állampolgárságú személyekre, akik magukat valamely nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozónak tekintik, valamint e személyek közösségeire.” (Kiemelés tőlem.) (Letöltés: 2024. november 27.)

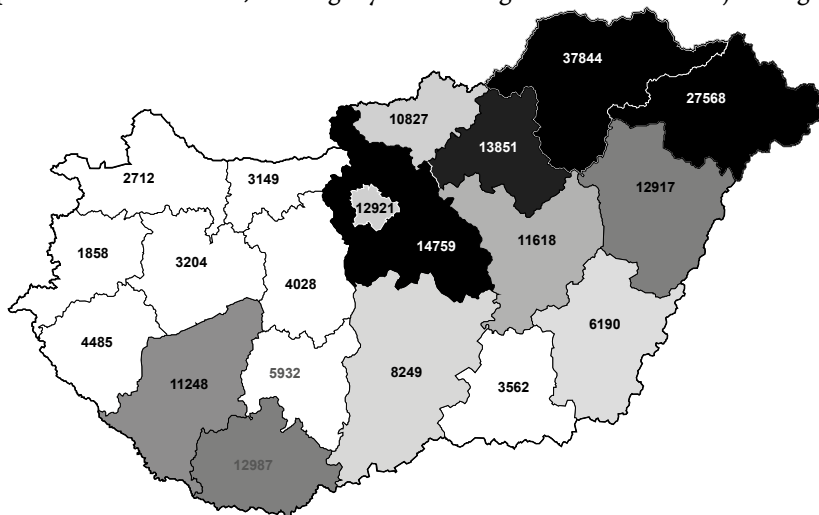
² Babusik Ferenc: Magyarországi cigányság – strukturális csapda és kirekesztés, *Esély*, 18. évf., 2007/1, 4.

³ Bali János: *A halmozottan hátrányos társadalmi helyzet leküzdésének problematikája és jó gyakorlatai a magyarországi cigányság példáin keresztül*, Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet, 2018, 8.

⁴ <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/> (Letöltés: 2024. november 27.)

Ez a szám csak törtresze lehet a szociológiai kutatások által becsült valódi, Magyarországon élő cigány népesség nagyságának: 570 000 – 1 millió főre becsülik tényleges számukat.⁵

Mivel a meghatározási módszerek közül egyik sem végérvényes, és a legtöbb módszer mérhetősége problematikus vagy nem lehetséges, kutatásom során az önbevallás módszerére támaszkodom, a dolgozat címében foglaltak szerinti célcsoportba azokat sorolom, akik cigány nemzetiséghez tartozónak vallják magukat.

1. ábra. Cigány nemzetiséghez tartozók száma (fő) megyénként (2022). Forrás: saját szerkesztés a https://www.ksh.hu/stadat_files/alapjan.

Helyzetkép

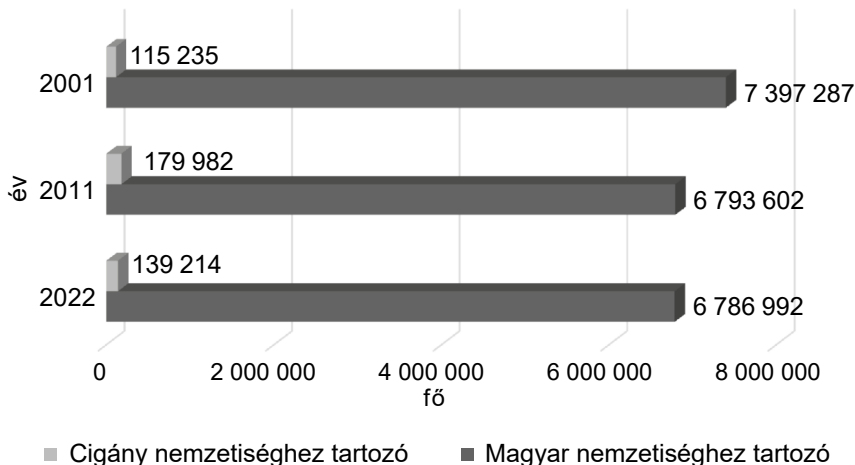
A magyarországi cigány közösségek helyzete ma is komplex, és számos kihívást rejt. Gyakran a leginkább hátrányos helyzetű csoportként tekintenek rájuk, akiknek a beilleszkedéshez szükséges kulturális, gazdasági és társadalmi tőkéje hiányzik.⁶ A többségi narratíva sokszor civilizálatlan, elmaradott, marginalizált csoportként ábrázolja őket, akiket a „fejlett” társadalomba kell integrálni.⁷ Az ilyen asszimilációs szemléletek azonban évszázadok óta nem vezettek eredményre, a cigányság helyzetét a 15. századi megjelenésük óta alapvetően nem rendezték.

⁵ Bali: *A halmozottan hátrányos társadalmi helyzet*, 8.

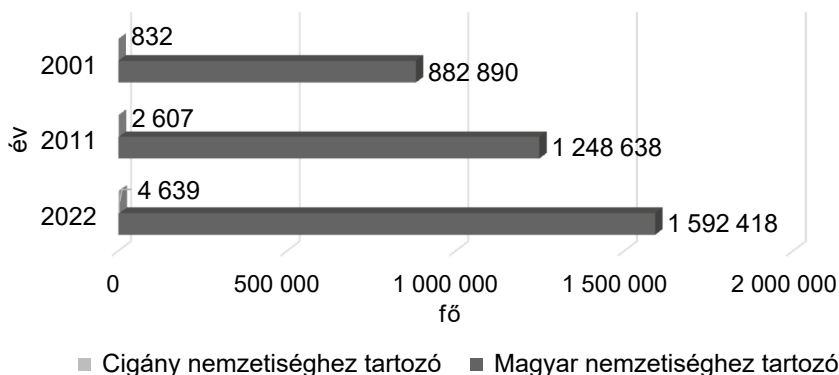
⁶ Forray R. Katalin: A cigányság középosztályosodása, *Educatio*, 26. évf., 2017/4, 581.

⁷ Iulius Rostas – Márton Rövid – Marek Szilvási: On Roma Civil Society, Roma Inclusion, and Roma Participation, *Roma Rights*, 2015/2, 7–10.

A cigányság körében megfigyelhető egy középosztályosodási folyamat, különösen a foglalkoztatás terén mutatkozó kedvező tendenciák révén. Bár az iskolázottság szintje emelkedik, az oktatásban továbbra is jelentős a lemaradás. Az alacsonyabb végzettségi szinteken magas a részvétel, ugyanakkor a felsőfokú képzésben a reprezentáció továbbra is alacsony, noha jelentős javulás tapasztalható a korábbi évek arányaihoz képest.⁸

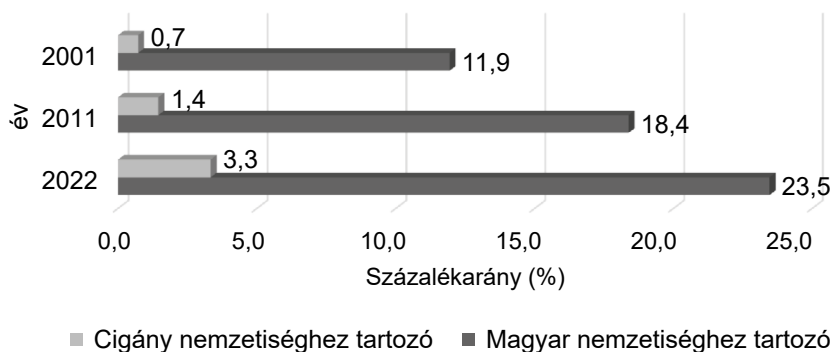
2. ábra. Nemzetiségi adatok. Forrás: saját szerkesztés a nepszamlalas2022.ksh.hu alapján.

3. ábra. Legmagasabb befejezett iskolai végzettség (egyetem, főiskola stb. oklevéllel). Forrás: saját szerkesztés a nepszamlalas2022.ksh.hu alapján.

⁸ Holle Alexandra: Európai romapolitika: a romák oktatási helyzete, *Infojegyzet*, 2023/1, 2.

A felsőfokú végzettségek arányának vizsgálata szempontjából a húsz év feletti korosztályt tartom relevánsnak. A magyar nemzetiségűek körében a diplomások aránya ebben a korosztályban 2001 és 2022 között 11,9%-ról 23,5%-ra nőtt, míg a cigány nemzetiségűek esetében ugyanezen időszakban 0,7%-ról 3,3%-ra emelkedett. Ez a többségi társadalom esetében 180,4%-os, a cigányok nemzetiséghez tartozóknál pedig 557,6%-os növekedést jelent. Bár a cigány népesség körében a növekedés üteme jelentősebb, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányában továbbra is jelentős a különbség a két csoport között.⁹

4. ábra. Egyetemi végzettséggel rendelkezők százalékaránya a 20 évesnél idősebb korosztályban. Forrás: saját szerkesztés a nepszamlalas2022.ksh.hu alapján.

A cigány fiatalok felsőoktatási életútjának áttekintése

Család – az első és legfőbb szocializációs színtér

Az egyén szocializációjának alapját a család jelenti, amely meghatározó szerepet játszik az önértékelés és a társadalmi beilleszkedés kialakulásában. Az alacsony státuszú, halmozottan hátrányos helyzetű cigány családok esetében a társadalmi depriváció gyakran újratermelődik, amit a generációkon átívelő tapasztalatok, a többségi társadalom előítéletei és a transzgenerációs traumák is erősítenek. Ezzel párhuzamosan a többségi társadalom gyakran asszimilációs elvárásokat támaszt, amelyek szemben állnak a cigány közösségek kulturális önazonosságával és hagyományörző szemléletével.¹⁰ Ennek következményeképpen – éppen az

⁹ <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/adatbazis/> (Letöltés: 2024. november 27.)

¹⁰ Babusik Ferenc (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*, Budapest, Kávé – Delphoi Consulting, 2002, 27.

asszimilációt elvárva – a többségi társadalom sok esetben csupán szociális problémaként tekint a cigányság társadalmi helyzetére. „Nem alaptalan az aggodalom: ha a figyelmet csupán a hátrányokra és hiányokra fordítjuk, akkor elvesz egy nép karaktere, lényegében megszűnik egy nép.”¹¹ A cigány közösségek társadalmi helyzetének megértéséhez elengedhetetlen a családi szocializáció során elsajátított kulturális értékek figyelembevétele. A társadalmi párbeszédben és beavatkozások során inkluzív szemléletre, a kulturális különbségek áthidalására, nem pedig azok kiemelésére és elítélésére kell törekedni. A kontaktushipotézis elveire építve olyan kölcsönös alkalmazkodáson alapuló megközelítés szükséges, amely figyelembe veszi mindkét fél igényeit.

Óvoda – a korai formális szocializációs színtér

Az óvodai nevelés célja a gyermekek kognitív, szociális és iskolai életre való felkészítése, amely különösen fontos a hátrányos helyzetű családban felnövő cigány gyermekek számára. Bár 2015 óta hazánkban kötelező hároméves kortól az óvodai nevelésben való részvétel, az EU Alapjogi Ügynökségének 2021-es adatai szerint a 3–5 éves cigány nemzetiségű gyermekek 41%-a mégsem jár óvodába. Ennek okai között szerepel a férőhelyhiány, a szülői bizalmatlanság, a bántalmazástól való félelem, valamint az intézmények részéről tapasztalható elutasító attitűd. A probléma főként a kisebb, hátrányos helyzetű településeken jellemző, ahol az óvodai szolgáltatások színvonala is alacsonyabb.¹²

Az oktatási rendszerben hiányoznak a multikulturális nevelésre felkészült pedagógusok, és a továbbképzési lehetőségek is korlátozottak. A cigány gyermekek gyakran nagycsaládban élnek, szoros közösségi kapcsolatokkal, ami szociális fejlettségüket erősíti, ugyanakkor bizalmatlanok lehetnek az idegenekkel szemben. Az óvodai beilleszkedést segítheti a család közelsége, de nehezítheti az eltérő értékrend, életvitel és nevelési elvek. A sikeres óvodai részvétel érdekében elengedhetetlen a családokkal való együttműködés, a kulturális érzékenység, a pedagógusok képzése és támogatása, valamint az óvodai férőhelyek bővítése.¹³

¹¹ Diósi Ágnes: *Cigányút*, Budapest, Szépirodalmi, 1988, 11.

¹² Babusik (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon*, 33–34; Holle: *Európai romapolitika*, 2–3.

¹³ Babusik Ferenc: A roma gyerekek óvodáztatása, *Új Pedagógiai Szemle*, 53. évf., 2003/6, 22–39; Szemán Józsefné: A cigány gyermekek óvodai nevelése, *Iskolakultúra*, V. évf., 1995/24, 2–6; Pik Katalin: A cigány gyerekek és az óvoda esete I., *Esély*, 11. évf., 2000/6, 24–41.

Iskola – a legfőbb formális szocializációs színtér

A cigány gyermekek iskolai teljesítményének vizsgálatakor az esélyegyenlőség tényleges megléte a releváns kérdés, nem csupán a jogi értelemben vett, deklarált egyenlősége. A hátrányos helyzetű családok gazdasági nehézségei gyakran ellehetetlenítik a támogató háttér biztosítását, ami korai iskolaelhagyáshoz és alacsony iskolai végzettséghez vezethet. Ez a társadalmi struktúra újratermelődésének ördögi körét erősíti. Az oktatási esélyegyenlőség csak akkor valósulhat meg, ha az oktatáshoz való jog mellé a szükséges anyagi és strukturális feltételek is társulnak. Ez csökkentheti a marginalizáció érzését, elősegítheti a közösségi befogadásukat és az iskolai sikerességet.¹⁴ A befogadó tanulási környezet kialakításához elengedhetetlen a cigány közösségekről szóló pozitív narratívák integrálása az oktatásba. A tananyagban ritkán jelennek meg cigány hősök, alkotók vagy kulturális értékek, ami hozzájárul a negatív társadalmi percepciók fennmaradásához. A cigány gyermekek gyakran már az iskolakezdekéskor szembesülnek azzal, hogy a többségi társadalom nem tekinti őket egyenrangúnak, ami önbizalomhiányhoz, motivációvesztéshez és alacsony iskolai teljesítményhez vezethet. A rasszista megnyilvánulások gyakran következmények nélkül maradnak, a zaklatásra adott reakciókat pedig sokszor félreértelmezik. A diszkrimináció és a kirekesztés tapasztalata jelentősen rontja a tanulási esélyeket és a közösségi integráció lehetőségét.¹⁵ A cigány fiatalokat érintő szegregált oktatás mértéke egyre növekszik, a gettósodó intézmények száma, ahol a cigány tanulók száma 30–50% közötti, csökken, de a gettóiskolák, vagyis az olyan oktatási-nevelési intézmények száma, ahol a cigány tanulók mértéke 50% feletti, emelkedik. Az Európai Unió Alapjogi Ügynökségének felmérése tükrében 2021-ben a cigány tanulók 44%-a tanult szegregált oktatási körülmények között.

Érdemes megemlíteni a cigányokat érintő települési szegregációt és a „white flight” jelenséget is, amikor az iskolai mechanizmusokról gondolkodunk. Bár a cigánytelepek jelentős részét korábban felszámolták, és a cigány családok beköltöztek különböző falvakba, városokba, a többségi társadalom tagjai ezzel párhuzamosan elvándoroltak ezekről a területekről. Ennek következtében újabb, többségében cigányok által lakott városrészek, utcák, szegregátumok alakultak ki. Mivel a családok általában a lakóhelyükhöz legközelebbi iskolába íratják

¹⁴ Ioana Roman: Gypsies integration – Education for all, *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 2013/76, 718–719.

¹⁵ Abbie Kirkby – Emma Whitcombe – Emma Nuttall: Education inequalities facing Gypsies, Roma and Travellers in England, November 2023, *Friends, Families & Travellers*, 5–7; Gwynedd Lloyd – Gillean McCluskey: Education and Gypsies/Travellers: ‘contradictions and significant silences’, *International Journal of Inclusive Education*, 2008/4, 335–337.

gyermeküket, a szegregált lakókörnyezet iskolai szegregációhoz vezet. Az intézményekben ez sok esetben nem szándékos, hanem spontán kialakult helyzet, amely mögött azonban a többségi társadalom előítéletessége húzódik meg.

A „white flight” jelenség lényege, hogy a magasabb státuszú, nem cigány szülők nem szeretnék, ha gyermekeik magas cigány arányú iskolába járnának, ezért másik intézményt keresnek, vagy akár el is költöznek olyan településre, ahol elképzeléseiknek megfelelőbb iskolát találnak. Ez a folyamat különösen ott jellemző, ahol csak egy iskola működik, így a választási lehetőségek korlátozottak. A lakóhelyi szegregáció tehát közvetlenül hat az iskolai szegregációra, és hosszú távon konzerválja a társadalmi elkülönülést.¹⁶ Ezt a jelenséget alátámasztják a területi adatok is. A kistelepüléseken, ahol a cigány közösségek száma magasabb, nagyobb valószínűséggel szegregálódik egy-egy település vagy annak egy része, s főként annak következtében egy-egy intézmény is.

Összességében a cigány fiatalok iskolai sikertelenségének okait nem kizárólag a cigányság kultúrájában, hagyományaiban vagy eltérő értékrendjében kell keresni. A helyzet komplexitását el kell ismernünk, és tudatosítanunk kell, hogy a „cigány-ügy” nemcsak a cigány közösségek, hanem az egész társadalom ügye. A probléma kezelése inkluzív szemléletet, egymás megismerését, valamint a pedagógusok interkulturális kommunikációra, a cigány kultúrára és történelemre irányuló képzését igényli. Ezek az ismeretek beépíthetők az oktatási programokba, elősegítve a cigány közösségek jobb megértését és a befogadó tanulási környezet kialakítását. A pozitív példaképek biztosítása érdekében kulcsfontosságú, hogy minél több cigány származású szakember dolgozzon a nevelési-oktatási területen, hozzájárulva az iskolák és a cigány családok közötti bizalom és együttműködés erősítéséhez.¹⁷

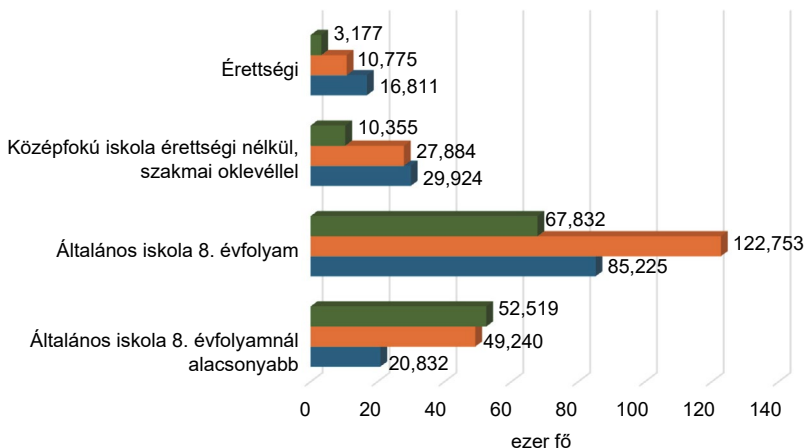
Az iskolai sikertelenségek következményei

Az 1990-es évek második felétől statisztikai adatokkal igazolhatóan nőtt a cigány gyermekek részvétele a középfokú oktatásban. A korábbi időszakhoz képest többen fejezik be az általános iskolát: az 1971-es cigánykutatás és az 1990-es évek közepe között több mint 300%-kal nőtt a 20–29 évesek körében az általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya. A középfokú oktatásban is jelentős előrelépés történt: 2001 és 2022 között 289%-kal nőtt a szakképzettséget és 529%-kal az érettségit szerzők száma. Ugyanakkor a legfrissebb szociológiai

¹⁶ Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona: *Cigány gyerekek az általános iskolákban*, Budapest, Oktatáskutató Intézet, 2001, 14–17.

¹⁷ Kirkby–Whitcombe–Nuttall: *Education inequalities facing Gypsies*, 5–6.

kutatások szerint a cigány diákok körében továbbra is magas az iskolai sikertelenség és a korai iskolaelhagyás aránya. Mivel ezek a különbségek nem vezethetők vissza képességbeli eltérésekre, a kutatók a jelenséget elsősorban a nemzeti-ségi alapú diszkrimináció, szelekció és szegregáció következményének tekintik.¹⁸

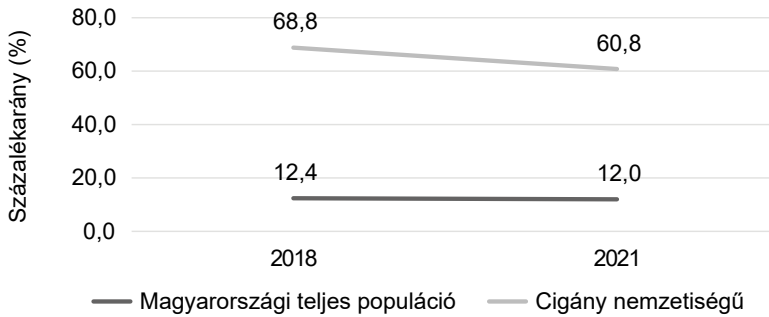

5. ábra. Legmagasabb befejezett iskolai végzettség a cigányok körében, kivéve egyetem.
Forrás: saját szerkesztés a nepszamlalas2022.ksh.hu alapján.

A korai, végzettség nélküli iskolaelhagyás

A cigány tanulók lemorzsolódása komoly társadalmi probléma, amely fejlettebb országokban is jelen van. Az EU meghatározása szerint ez leginkább a középfokú oktatásból való korai kilépést jelenti végzettség nélkül, ami rontja a munkaerőpiaci esélyeket és a társadalmi integrációt. A cigány tanulók lemorzsolódási aránya jóval magasabb: míg országosan ez kb. 12%, 2018-ban a cigány fiatalok 68,8%-át, 2021-ben pedig 60,8%-át érintette.

¹⁸ Trendl Fanni: *Szakkollégium mint lehetőség. Cigány/roma szakkollégiumok és szakkollégisták vizsgálata a 2001 és 2018 közötti időszakban*, PhD-értekezés, Pécs, 2023, 22–33.

6. ábra. A korai iskolaelhagyók aránya. Forrás: saját szerkesztés a *nepszamlalas2022.ksh.hu* alapján.

Ez a jelenség több tényezőre vezethető vissza:

- gyenge tanulmányi eredmények,
- szociális háttér,
- az oktatási rendszerhez való alkalmazkodás nehézségei.

Ez utóbbi részletezve:

- A közoktatás korábbi időszakaiban akkumulált hátrányok, az elemi oktatás során meg nem szerzett alapkészségek, -képességek;
- a gettóiskolai környezet okán szocializációs elmaradások;
- a cigány diákok iskolai izoláltsága, az ösztönző, támogató kortárskapcsolatok hiánya;
- a külső segítség hiánya (támogató családi háttér, mentor);
- a nagyszámú pedagógus-, szakemberhiány a hátrányos helyzetű területeken;
- a diszkrimináció;
- a pedagógusok hozzáállása – jellemzően nem ismerik fel a saját vagy az intézményük felelősségét a cigány fiatalok lemorzsolódásában.¹⁹

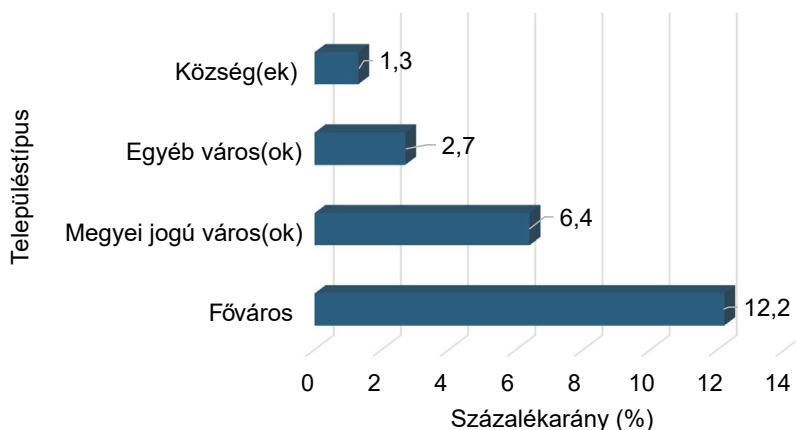
Kutatások kimutatták, hogy a szakiskolákba járó cigány diákok különösen veszélyeztetettek, és a családi háttér, kifejezetten a szülők iskolázottsága meghatározó tényező. A családi problémák, a szegénység és a kulturális különbségek növelik a korai iskolaelhagyás kockázatát, de az etnikai összetétel is befolyásolja a lemorzsolódást: ott, ahol a cigány tanulók aránya kisebb, általában magasabb a lemorzsolódók száma, ahol magasabb a cigány tanulók aránya, az intézmények hajlamosak elnézőbbé válni a diákokkal szemben, ami a tanulók számára kedvezőbb környezetet teremthet.²⁰

¹⁹ Holle: *Európai romapolitika*, 4.

²⁰ Csepcsényi Lajosné – Sütő Éva: A cigány tanulók beiskolázásának és lemorzsolódásának arányai, in Cserti Csapó Tibor – Rosenberg Mátyás (szerk.): *Horizontok és dialógusok 2017. VI. Romológus*

Alulreprzentáltság a felsőoktatásban

A cigány fiatalok felsőoktatásban való részvétele az elmúlt évtizedekben növekedett, de továbbra is jelentősen elmarad a nem cigányokétól. Míg 2001-ben a 20 év feletti cigány népesség 0,7%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel, ez az arány 2022-re 3,3%-ra nőtt, szemben a magyar nemzetiségűek 23,5%-os arányával. Bár az általános és középfokú végzettségek terén javulás tapasztalható, a felsőoktatásban való részvétel továbbra is alacsony. A kutatások szerint a cigány szülők gyakran alacsonyabb elvárásokat támasztanak, sokan megelégednek szakképesítéssel. Az oktatáspolitikai programok, mint a kisebbségi gimnáziumok és ösztöndíjak, segítik a továbbtanulást, de szükség van a szülők bevonására és a családi háttér erősítésére is a további előrelépés érdekében.²¹

7. ábra. Felsőfokú végzettséggel rendelkező cigány nemzetiségűek aránya a 20 éven felüli korcsoportban, településtípus szerint.

Forrás: saját szerkesztés a nepszamlalas2022.ksh.hu alapján.

Az elmúlt években egyre nagyobb figyelem irányult a felsőoktatásban tanuló cigány hallgatók helyzetére. A kutatások főként a felsőoktatáshoz való hozzáférést akadályozó tényezőkre fókuszálnak. Bár különböző intézmények és programok igyekeznek növelni a hátrányos helyzetű és cigány fiatalok részvételét, a

konferencia, Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2017, 115–126.

²¹ Szabó Éva: Cigányok/romák a felsőoktatásban, in Cserti Csapó Tibor – Rosenberg Mátyás (szerk.): *Horizontok és dialógusok 2017. VI. Romológus konferencia*, Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2017, 130–138.

cigány hallgatókra továbbra is atipikus résztvevőkként tekintenek, akik kivételesen képesek eligazodni a felsőoktatás világában. Fontos tényező a lakóhely is: a cigány népesség több mint fele kistelepüléseken él, ahol korlátozottabb az oktatáshoz való hozzáférés. A 2022-es népszámlálás szerint a fővárosban élő cigányok több mint 12%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel, míg a községekben élők csupán 1,3%-a. Bár a cigány népesség csupán 7%-a él Budapesten, a diplomás cigányok 29%-a itt koncentrálódik. Azok a cigány fiatalok, akik bejutnak a felsőoktatásba, gyakran rendkívül nehéz körülmények között teszik ezt, és feltételezhető, hogy a korábbi oktatási akadályok egy része a felsőoktatásban is jelen van. Tapasztalataik mélyebb megértése segíthet a szükséges támogatások meghatározásában, és hozzájárulhat a támogató programok és az oktatók munkájának hatékonyabbá tételéhez.²²

Az értelmiségi pályát választó cigány fiatalok gyakran szembesülnek az „ide még nem, oda már nem” tartozás érzésével: az új közegben még nem érzik otthon magukat, míg a korábbi társadalmi környezetükhöz sem tartoznak már teljesen. Ezt az átmeneti helyzetet tovább nehezítik azok az előítéletek, melyek szerint a cigány hallgatókkal szemben alacsonyabb elvárásokat támasztanak, és pozitív diszkrimináció révén jutnak előre. Mindez identitásbeli zavarokat, lelki megterheltséget, mentális problémákat, párválasztási nehézségeket és szociális izolációt is okozhat. Az értelmiségi pálya tehát sok esetben komoly áldozatokkal jár.²³

A cigány nemzetiséghez tartozók a felsőoktatásban gyakran láthatatlanok maradnak – nemcsak fizikailag, hanem a diszkurzív gyakorlatokban és egyetemi kezdeményezésekben is. Ez a láthatatlanság nem pusztán a jelenlét hiánya, hanem morálisan igazságtalan társadalmi jelentéktelenség. A cigány értelmiség fogalma idegen a köztudat számára. Ugyanakkor a láthatatlanság lehet tudatos ellenállás is: sokan nem fedik fel etnikai hovatartozásukat, vagy minimalizálják kulturális jegyeiket – ezt a stratégiát „playing white”-ként is említik. A cigány hallgatók láthatatlansága különösen fontos kérdés a diverzitási és egyenlőségi törekvések szempontjából, mivel ezek mögött gyakran strukturális egyenlőtlenségek húzódnak meg.²⁴

²² Chelsea McDonagh – Joana Fonseca: The minority within the minority: The survival strategies of Gypsy and Traveller students in Higher Education, *International Journal of Roma Studies*, vol. 4, 2022/2, 154–155.

²³ Gulyás Klára: *Magyarországi roma értelmiségiek szerepei a romák oktatási integrációjában és társadalmi felzárkózásában*, PhD-értekezés, Eger, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Neveléstudományi Doktori Iskola, 2021, 17.

²⁴ Julia Morgan – Hazel Marsh – Colin Clark: The (In)visibilisation of Gypsies, Roma, and Travellers in higher education equality, diversity, and inclusion (EDI) initiatives in England and Wales, *Higher Education*, 2024, 2–5.

A HBLF-ROMASTER ALAPÍTVÁNY

A HBLF-Romaster Alapítvány 2010-ben jött létre a Hungarian Business Leaders Forum kezdeményezésére, a 2007-ben indított Romaster tehetséggondozó program folytatásaként. Kezdetben hátrányos helyzetű, cigány származású középiskolásokat támogatott, 2017-től pedig felsőoktatásban tanulókat is. Célja, hogy elősegítse a cigány értelmiségi réteg kialakulását, és versenyképes tudással ruházza fel a fiatalokat, hogy egyenlő esélyekkel léphessenek be a munkaerőpiacra.

Az alapítvány hosszú távú céljai közé tartozik a felelős üzleti megoldások támogatása, a szektorok közötti együttműködés ösztönzése, valamint egy befogadó környezet kialakítása, amely elismeri a cigány kultúrát. Kiemelt figyelmet fordítanak a cigány értelmiség támogatására, a párbeszéd és a sokszínűség előmozdítására.

Tevékenységeik közé tartozik szakmai programok, fórumok, táborok, céglátogatások, szemináriumok szervezése, valamint kutatások támogatása. Kiemelt szerepet kap a mentorprogram, amelyben vállalati mentorok segítik a diákokat tanulmányi és karrierútjuk során, személyes és szakmai fejlődésükben.

A program célja, hogy a cigány fiatalok sikeresen beilleszkedjenek a munka világába, és aktív társadalmi szereplőkké váljanak. A támogatottak szakmai és személyes fejlődését konferenciák, műhelyek, képességfejlesztő szemináriumok segítik. Az ösztöndíjprogram anyagi támogatást nyújt a tanulmányok folytatásához, a vállalati partnerek pedig nemcsak finanszírozást, hanem kapcsolati hálót is biztosítanak. A cél, hogy a cigány fiatalok felsőfokú végzettséggel és versenyképes tudással egyenlő esélyekkel indulhassanak a munkaerőpiacon.²⁵

A KUTATÁS BEMUTATÁSA

A kutatás célkitűzései

Az empirikus kutatás célja, hogy rávilágítson, milyen tényezők segítik vagy akadályozzák a cigány fiatalokat abban, hogy eljussanak a felsőoktatásba, és ott sikeresen helytálljanak, ezért elemzi a szociális, nyelvi, kulturális és oktatási hátrányokat, amelyek a cigány fiatalokat érik, különösen a szocializációs színtereken keresztül. Emellett a célkitűzések közé tartozik azon rendszerszintű problémák bemutatása is, amelyek hozzájárulnak a cigány fiatalok alulreprezentáltságához

²⁵ <https://sokszinusegikarta.hu/hu/alapitok> (Letöltés: 2025. május 14.); https://romaster.hu/wp-content/uploads/2025/06/2024.nov_alapito.okirat.pdf (Letöltés: 2025. június 25.)

a felsőoktatásban. Továbbá az oktatás mint társadalmi mobilitási eszköz szerepét kívánja hangsúlyozni, és javaslatokat tesz arra, hogyan lehetne csökkenteni az oktatási esélyegyenlőtlenségeket, valamint igyekszik hozzájárulni olyan stratégiák kidolgozásához, amelyek elősegítik a cigány fiatalok inklúzióját és sikeres oktatási pályafutását.

Kutatási kérdések és hipotézisek

Kutatásom fő kérdése, hogy „Milyen, a társadalmi mobilitást segítő és/vagy hátráltató tényezők vannak, voltak jelen a felsőfokú tanulmányokat folytató vagy már felsőfokú végzettséggel rendelkező hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetű családból származó, magukat cigány nemzetiséghez tartozónak valló fiatalok körében?”

E felvetésnek a továbbgondolását követően a következő előzetes felvetéseket határoztam meg:

1. A cigányság helyzete komplex, a legkirekesztettebb társadalmi réteg Magyarországon.
2. Egy támogató és a tanulást hitelesen értéknek, elvárásnak tekintő családi háttér kulcsa lehet egy felsőfokú végzettség megszerzésének.
3. A cigány fiatalok felsőoktatási alulreprezentáltságát vizsgálva az egyenlő esélyek meglétéről és/vagy hiányáról érdemes beszélni – képességbeli különbségekről nincs szó.
4. A nagymértékű lemorzsolódás mögött az anyagi problémák és az előítéletes iskolai környezet állnak.
5. A HBLF-Romaster Alapítványhoz hasonló kezdeményezések az anyagi terhek viselésében jelentenek legnagyobb segítséget.

A kutatás módszertana

A mintavétel során kvalitatív kutatási módszert alkalmaztam: narratív életút-interjúk kerültek felvételre a HBLF-Romaster Alapítvány öt diákjával. A rendelkezésre álló mintavételi keretet 85 fő alkotta, közülük azok a diákok alkotják a végleges mintát, akik a leghosszabb ideje a Romaster program támogatott diákjai, a legtöbb képzési szinten tagjai voltak a projektnek. Ez alapján négy olyan diákot választottam ki, akik a középiskolai tanulmányaik óta, egészen a mesterdiploma megszerzéséig részt vettek a programban, valamint egy olyan diákot, aki az alapképzéstől a PhD fokozatszerzésig az Alapítvány támogatottja volt.

Az interjúalanyokat arra kértem meg, hogy meséljék el élettörténetüket, majd az elmondottak kiegészítésére, a kutatási kérdések tükrében a személyes háttérrel, a családot és a gyermekkorral, az oktatással, a HBLF-Romaster Alapítványt és a mentorálást, valamint a véleményeket és a jövőbeli terveket érintő kérdéssort dolgoztam ki.

A kutatás eredményei

A kutatás eredményeként elmondhatjuk, hogy az interjúalanyok mindegyike mögött egy nagyon pozitív és támogató családi háttér áll: „A családom teljes mértékben támogatta az oktatásomat, fejlődésemet. A képességeimmel már kiskoromban tisztában voltam...”

A cigány identitás különböző mértékben játszik szerepet a mintát adók körében. Az interjúban részt vevők közül hárman pozitívan, míg ketten semlegesen vagy inkább negatívan vélekednek cigányságukról. Ezen szemléletükben a családi környezetben tapasztalt minták játsszák a legmeghatározóbb szerepet: „Cigánynak lenni egy KÜLÖNLEGES dolog...” „Gyerekkoromban a roma identitás otthon el volt nyomva – kimondani sem lehetett, hogy cigányok vagyunk, a »roma« szó is tabu volt. Ez identitásválságot okozott: sokáig még virágos ruhát sem viselhettem, mert az »túl cigányosnak« számított.”

Az interjúalanyok többsége már óvodás korában megtanult írni és olvasni. Ennek ellenére sokan közülük nem szívesen jártak óvodába, mivel gyakran hiányoztak a baráti kapcsolatok. Iskolai éveik során mindannyian kiváló tanulmányi eredményekkel rendelkeztek, és számos tanulmányi versenyen értek el sikereket. Ugyanakkor a „jó tanuló” szerep gyakran negatív élményeket is hozott számukra: kortársaik részéről megkülönböztetés, kirekesztés vagy akár csúfolódás is érte őket. Intézményi szegregációról az interjúban részt vevők közül ketten számoltak be: „Már akkor is 100%-ban cigány származású diákok jártak az iskolába.”

A mintát adó diákok sok esetben találkoztak a lemorzsolódás jelenségével a tanulmányaik során – mind a középiskolában, mind a felsőfokú oktatásuk során. A tudatosságuknak, kitartásuknak és a rezilienciájuknak köszönhetően ők maguk azonban kitartottak, és sikeresen teljesítették a tanulmányi kötelezettségeiket: „A folyamatos tanulásomnak köszönhetően semmiből nem maradtam le, minden tárgyam időben zártam, ráadásul nagyon jó jegyekkel.”

Az interjúalanyok mindegyike számos nehézséggel szembesült a felsőoktatás során. Tanulmányaik mellett dolgozniuk kellett, és aktívan keresték azokat a támogató szervezeteket és ösztöndíj-lehetőségeket, amelyek segítségével pótolni tudták a családi háttérből hiányzó anyagi támogatást, illetve fedezni tudták a felsőoktatással járó költségeket.

Elmondásuk szerint a tanulás és az önfejlesztés kulcsszerepet játszott abban, hogy javítani tudtak egzisztenciális helyzetükön, és előre tudtak lépni a boldogulás útján: „A tanulás mindenre gyógyír. Folyamatosan képeznünk kell magunkat, hogy lépést tartsunk.”

A Romaster program interjúalanyok életében betöltött szerepét illetően elmondható, hogy a kutatásban részt vevők különböző módokon kerültek kapcsolatba a Romaster programmal: ketten tanáraik révén, ketten édesanyjuk segítségével, míg egyikük saját maga talált rá a szervezetre.

Valamennyien kiemelték, hogy az anyagi támogatás jelentős segítséget nyújtott számukra a tanulmányaik során. Ugyanakkor hosszú távú fejlődésük szempontjából még fontosabbnak tartották a mentorálást, valamint a program által biztosított lehetőséget a szakmai kapcsolati háló kiépítésére, amelyek hozzájárultak személyes és szakmai előrehaladásukhoz: „A legfontosabb, hogy az anyagi támogatás mellett egy olyan mentort kaptam, akivel a mai napig jó kapcsolatban vagyunk, és mai napig, bár már nem mentrom, de még mindig támogat a munkámban az élet minden területén, amiért nagyon hálás vagyok.”

ÖSSZEGZÉS, KÖVETKEZTETÉSEK ÉS JAVASLATOK

Az önbevalláson alapuló adatok nem tükrözik pontosan a cigány népesség számát, de fontos tendenciák így is kirajzolódnak. A család kulcsszerepet játszik a szocializációban, de a korai életszakaszban a biztonságos, minőségi intézményi környezet is elengedhetetlen. A cigányság helyzetét elsősorban a lakóhely, iskolai végzettség és egzisztenciális viszonyok határozzák meg. A hátrányos helyzetű térségekben élők gyakran szegregált iskolákba járnak, ahol korlátozott a továbbtanulási lehetőség. Bár nőtt a közép- és felsőfokú tanulmányokat folytatók száma, a korai iskolaelhagyás továbbra is jelentős. Ezt ösztöndíjak és mentori támogatás enyhítheti, melyek az identitás megerősítését és a társadalmi beilleszkedést is elősegítik.

A cigány fiatalok iskolai sikertelenségének felszámolása komplex beavatkozásokat igényel: a családi és intézményi kapcsolatokat erősítést, a szociális és nyelvi hátrányok csökkentését, az iskolák minőségének javítását, valamint az előítéletek megszüntetését.²⁶ A megoldás kulcsa lehet az inkluzív szemlélet és a tehetséggondozás módszereinek alkalmazása.

²⁶ Babusik (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon*, 50–60.

Inkluzív szemléletmód

Ha inklúzióról beszélünk, akkor a kulturális sokszínűséget olyan értéknek tekintjük, melyre befogadó társadalmat építhetünk.²⁷ „Az inklúzió egy szemlélet: annak megértése, hogy nincsenek »többiek«, hogy minden gyerek más, és mindenkinek egyéni szükségletei, egyéni képességei vannak.”²⁸ A modell azt vizsgálja, mennyire támogatják a társadalmi folyamatok a kölcsönös befogadást. Az inklúzió folyamatos beavatkozás, amely az esélyegyenlőség és méltányosság biztosítására törekszik. Figyelembe veszi a társadalmi egyenlőtlenségeket, és kompenzáló intézkedésekkel segíti a hátrányos helyzetű csoportokat az egyenlő hozzáférés érdekében.²⁹

A cigányok inklúziója a kortárs elképzelésekben gyakran paternalista, mivel a cigányságot fejletlen, marginalizált csoportként kezelik, akiket be kell illeszteni a civilizált társadalomba. Ezzel szemben a társadalmi inklúzió olyan együttélési modell, amely a kölcsönös megismerésen és elfogadáson alapul. Meghaladja az asszimilációt és az integrációt is, mivel nem egy domináns struktúrához való alkalmazkodást vár el, hanem a különbözőségek egyenrangú együttélését támogatja.³⁰

A paternalizmus korlátozza a cigány közösségek részvételét az őket érintő döntésekben, így jogaik gyakran alárendelődnek a képviselőket ellátó szereplők érdekeinek. A szolgáltatók több előnyhöz jutnak, mint maguk a közösségek, ami gazdasági és társadalmi kiszolgáltatottsághoz vezet. A részvétel gyakran csak látszólagos, mivel a cigány szereplők kiválasztása sokszor külső jegyek és sztereotípiák alapján történik. Aki nem illeszkedik a „díscigány” képbe, hátrányba kerülhet. Még a demokratikusnak tűnő cigány vezetésű szervezetek is gyakran csupán jelképes szerepet töltenek be.³¹

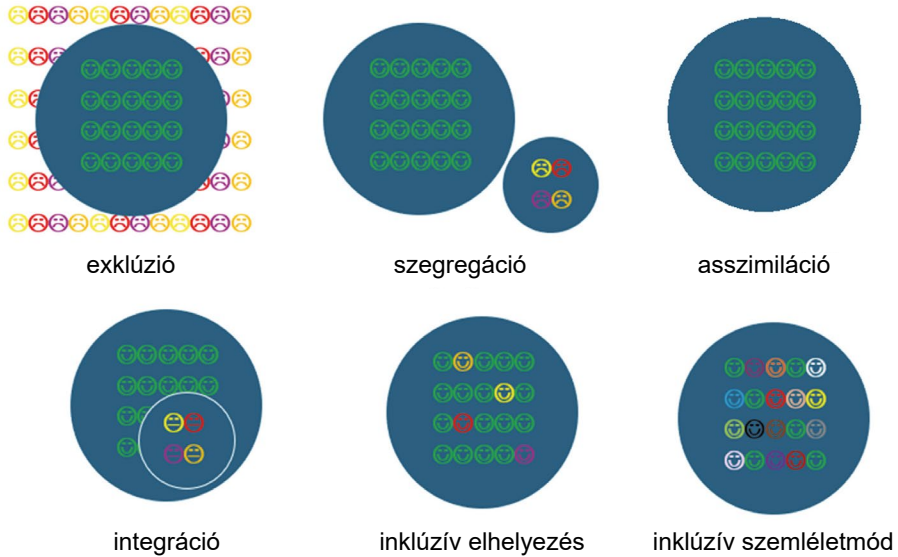
²⁷ Varga Aranka: Multikulturalizmus – inkluzív oktatási rendszer, in Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz*, Pécs, Bölcsész Konzorcium – Pécsi Tudományegyetem, 2006, 149.

²⁸ <https://downbaba.hu/egyeb/bowling-szines-pottyok-testepito-verseny-harom-ut-az-inkluziv-oktatas-megertesehez/> (Letöltés: 2024. november 27.)

²⁹ Varga Aranka: *Az inklúzió szemlélete és gyakorlata*, Pécs, Pécsi Tudományegyetem. 2015, 65–67.

³⁰ Vajda Adrienn: Európai romapolitika: egyenlőség, inklúzió és részvétel, *Infógyezet*, 2022/20, 2.

³¹ Rostas–Rövid–Szilvási: *On Roma Civil Society*.

8. ábra. Inklúzív szemléletmód.

Forrás: saját szerkesztés a <https://downbaba.hu/egyeb/bowling-szines-pottyok-testepito-verseny-harom-ut-az-inkluziv-oktatas-megertesehez/> alapján.

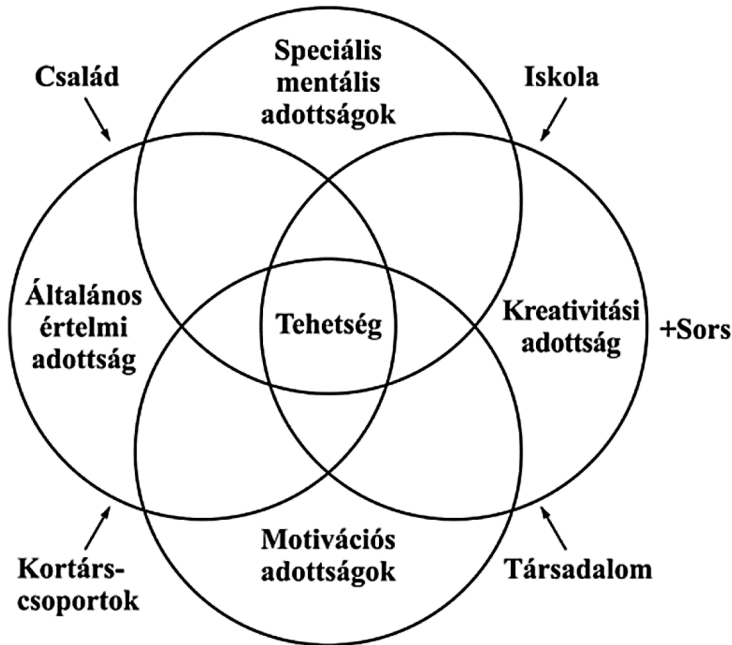
A cigány gyerekek szisztematikus kizárása a mainstream oktatásból generációk óta tart, amit gyakran azzal indokolnak, hogy a cigány közösségek nem értékelik a formális oktatást. Ezt a jelenséget „Culture Talk”-nak nevezik, amely megerősíti az „ők” és „mi” közötti határokat, és homogén csoportokként ábrázolja a cigányokat és nem cigányokat. A kulturális beszéd megfosztja a cigányokat az önrendelkezés lehetőségétől, depolitizálja a problémákat, és félreazonosítja az okokat – például a kulturális háttér helyett a szegénység és az anyagi forráshiány a valódi akadály. A cigány gyerekek társadalmi és oktatási kirekesztése továbbra is fennáll, és a korábbi politikai intézkedések nem hoztak érdemi változást.³²

³² Svjetlana Curcic – Maja Miskovic – Shayna Plaut – Ciprian Ceobanu: Inclusion, Integration or Perpetual Exclusion? A Critical Examination of the Decade of Roma Inclusion, 2005–2015, *European Educational Research Journal*, vol. 13, 2014/3, 262–263.

Tehetséggondozás

A tehetség fogalma nem egyértelműen meghatározható, ezért több elmélet is létezik. A társadalomtudományokban kiemelten fontos, és napjainkban egyre népszerűbb téma, amit számos pályázat és tehetségkutató verseny is jelez. Már a 20. század eleji kutatások is rámutattak, hogy a tehetség nem csupán az IQ-val mérhető, hanem figyelembe kell venni a környezeti tényezőket is, mint a családi háttér, társadalmi-gazdasági helyzet, motiváció, szorgalom, céltudatosság és kreativitás.³³

A hazai kutatók közül Dr. Czeizel Endre 2×4+1 faktoros tehetségmodellje az egyik legismertebb.

9. ábra. Czeizel Endre tehetségmodellje. Forrás: Százdi Antal (szerk.): *Tehetség-írások, Debrecen, Magyar Tehetséggondozó Társaság, 2015.*

A tehetség négy alappillére: az általános intellektuális adottságok, a speciális mentális képességek, a kreativitás és a motiváció. Ezek kibontakozását a

³³ Révész György: Tehetség, tehetséggondozás: koncepciók – evolúció – neurobiológia – kutatás – gyakorlat, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 76. évf., 2021/2, 255.

társadalmi környezet – család, iskola, kortársak, társadalom – erősen befolyásolja. A +1 tényező, a „sors-faktor” az emberi törekvésekkel nem befolyásolható körülményeket jelenti, ami a cigány fiatalok esetében különösen fontos. A köznevelési törvény³⁴ a tehetséget magas képességek, kreativitás és motiváció alapján határozza meg, de nem veszi figyelembe a társadalmi környezet szerepét. A nyelvi és kulturális különbségek, a szegregáció és a diszkrimináció akadályozhatják a tehetség felismerését. A cigány gyermekek más szocializációjuk miatt nem kevesebbet, hanem mást tudnak a világról, ezért a tehetségzazonosítás során ezt is figyelembe kell venni.³⁵

A tehetséggondozás célja, hogy mindenki képességeinek megfelelő támogatást és elismerést kapjon. Magyarországon jól működő tehetségszolgáltató hálózat létezik, amelyben a cigány fiatalok támogatása kiemelt figyelmet élvez. A rendszerváltás idején jöttek létre azok a szervezetek, amelyek cigány egyetemistákat segítenek, és ma is fontos szerepet töltenek be. Számos ösztöndíjprogram indult, és megalkultak az első középiskolák, valamint szakkollégiumok, amelyek célrendszerre és programjai egyre sokszínűbbé váltak, különös figyelmet fordítva a hátrányos helyzetű csoportok társadalmi mobilitására. Ezek a szervezetek nemcsak a tehetségek fejlesztésére, hanem a társadalmi hátrányok csökkentésére is fókuszálnak: ösztöndíjat, mentorálást, tanulmányi segítséget és speciális kurzusokat kínálnak. Kutatások szerint jelentősen hozzájárulnak a diákok felsőoktatási és munkaerőpiaci sikeréhez, identitásuk és megküzdési képességeik fejlődéséhez, valamint stabil szocializációs közeget biztosítanak. Fontos, hogy a tehetséggondozás folyamatos legyen – a gyermekkor kezdetétől a felnőttkorig –, és minden fiatal számára elérhetővé váljanak a személyre szabott információk és lehetőségek, hogy tehetségük kibontakozhasson.³⁶

³⁴ 2011. évi CXCV. törvény A nemzeti köznevelésről. 4. § (14) bekezdés „kiemelten tehetséges gyermek, tanuló: az a különleges bánásmódot igénylő gyermek, tanuló, aki átlag feletti általános vagy speciális képességek birtokában magas fokú kreativitással rendelkezik, és felkelthető benne a feladat iránti erős motiváció, elkötelezettség”.

³⁵ Mező Katalin: A kiemelkedés útja: a cigány/roma tehetségek támogatása, in Pálfi Sándor (szerk.): *Roma gyermekek nevelése és segítése*, Debrecen, Didakt Kft., 2015, 142–143.

³⁶ Uo., 157–158; Trendl Fanni – Varga Aranka: Tehetséggondozás a roma szakkollégiumban, *Romológia*, 6. évf., 2018/2, 12–14; Lukács J. Ágnes – Szabó Tünde – Huszti Éva – Ember Zsolt – Pethesné Dávid Beáta: A roma szakkollégiumok szerepe a hallgatók mindennapjaiban, *Rendvédelem*, XI. évf., 2022/1, 31.

IRODALOMJEGYZÉK

- BABUSIK Ferenc (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*, Budapest, Kávé – Delphoi Consulting, 2002.
- BABUSIK Ferenc: A roma gyerekek óvodáztatása, *Új Pedagógiai Szemle*, 53. évf., 2003/6, 22–39.
- BABUSIK Ferenc: Magyarországi cigányság – strukturális csapda és kirekesztés, *Esély*, 18. évf., 2007/1, 3–23.
- BALI János: *A halmozottan hátrányos társadalmi helyzet leküzdésének problematikája és jó gyakorlatai a magyarországi cigányság példáin keresztül*, Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet, 2018.
- CURCIC, Svjetlana – MISKOVIC, Maja – PLAUT, Shayna – CIOBANU, Ciprian: Inclusion, Integration or Perpetual Exclusion? A Critical Examination of the Decade of Roma Inclusion, 2005–2015, *European Educational Research Journal*, vol. 13, 2014/3, 257–267.
- CSEPCSÉNYI Lajosné – SÜTŐ Éva: A cigány tanulók beiskolázásának és lemorzsolódásának arányai, in Cserti Csapó Tibor – Rosenberg Mátyás (szerk.): *Horizontok és dialógusok 2017. VI. Romológus konferencia*, Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2017, 115–126.
- DIÓSI Ágnes: *Cigányút*, Budapest, Szépirodalmi, 1988.
- FORRAY R. Katalin: A cigányság középosztályosodása, *Educatio*, 26. évf., 2017/4, 581–590.
- GULYÁS Klára: *Magyarországi roma értelmiségiek szerepei a romák oktatási integrációjában és társadalmi felzárkózásában*, PhD-értekezés, Eger, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Neveléstudományi Doktori Iskola, 2021.
- HAVAS Gábor – KEMÉNY István – LISKÓ Ilona: *Cigány gyerekek az általános iskolákban*, Budapest, Oktatókutató Intézet, 2001.
- HOLLE Alexandra: Európai romapolitika: a romák oktatási helyzete, *Infójegyzet*, 2023/1.
- KIRKBY, Abbie – WHITCOMBE, Emma – NUTTALL, Emma: Education inequalities facing Gypsies, Roma and Travellers in England, November 2023, *Friends, Families & Travellers*.
- LLOYD, Gwynedd – MCCLUSKEY, Gillean: Education and Gypsies/Travellers: ‘contradictions and significant silences’, *International Journal of Inclusive Education*, 2008/4.
- LUKÁCS J. Ágnes – SZABÓ Tünde – HUSZTI Éva – EMBER Zsolt – PETHESNÉ DÁVID Beáta: A roma szakkollégiumok szerepe a hallgatók mindennapjaiban, *Rendvédelem*, XI. évf., 2022/1, 30–38.
- MCDONAGH, Chelsea – FONSECA, Joana: The minority within the minority: The survival strategies of Gypsy and Traveller students in Higher Education, *International Journal of Roma Studies*, vol. 4, 2022/2, 150–171.
- MEZŐ Katalin: A kiemelkedés útja: a cigány/roma tehetségek támogatása, in Pálfi Sándor (szerk.): *Roma gyermekek nevelése és segítése*, Debrecen, Didakt Kft., 2015, 139–160.
- MORGAN, Julia – MARSH, Hazel – CLARK, Colin: The (In)visibilisation of Gypsies, Roma, and Travellers in higher education equality, diversity, and inclusion (EDI) initiatives in England and Wales, *Higher Education*, 2024. <https://doi.org/10.1007/s10734-024-01289-9>

- PIK Katalin: A cigány gyerekek és az óvoda esete I., *Esély*, 11. évf., 2000/6, 24–41.
- RÉVÉSZ György: Tehetség, tehetséggondozás: koncepciók – evolúció – neurobiológia – kutatás – gyakorlat, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 76. évf., 2021/2, 255–258.
- ROMAN, Ioana: Gypsies integration – Education for all, *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 2013/76, 717–722.
- ROSTAS, Iulius – RÖVID, Márton – SZILVÁSI, Marek: On Roma Civil Society, Roma Inclusion, and Roma Participation, *Roma Rights*, 2015/2, 7–10.
- SZABÓ Éva: Cigányok/romák a felsőoktatásban, in Cserti Csapó Tibor – Rosenberg Mátyás (szerk.): *Horizontok és dialógusok 2017. VI. Romológus konferencia*, Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2017, 130–138.
- SZÁZDI Antal (szerk.): *Tehetség-írások*, Debrecen, Magyar Tehetséggondozó Társaság, 2015.
- SZEMÁN Józsefné: A cigány gyermekek óvodai nevelése, *Iskolakultúra*, V. évf., 1995/24, 2–6.
- TRENDL Fanni – VARGA Aranka: Tehetséggondozás a roma szakkollégiumban, *Romológia*, 6. évf., 2018/2, 8–33.
- TRENDL Fanni: *Szakkollégium mint lehetőség. Cigány/roma szakkollégiumok és szakkollégisták vizsgálata a 2001 és 2018 közötti időszakban*, PhD-értekezés, Pécs, 2023.
- VAJDA Adrienn: Európai romapolitika: egyenlőség, inklúzió és részvétel, *Infójegyzet*, 2022/20.
- VARGA Aranka: Multikulturalizmus – inkluzív oktatási rendszer, in Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz*, Pécs, Bölcsész Konzorcium – Pécsi Tudományegyetem, 2006, 145–160.
- VARGA Aranka: *Az inklúzió szemlélete és gyakorlata*, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2015.

Jogszabályok

1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól
2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről

Weboldalak

- <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/>
- <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/adatbazis/>
- <https://sokszinusegikarta.hu/hu/alapitok>
- <https://romaster.hu/>
- <https://downbaba.hu/egyeb/bowling-szines-pottyok-testepito-verseny-harom-ut-az-inkluziv-oktatas-megertesehez/>
- https://romaster.hu/wp-content/uploads/2025/06/2024.nov_.alapito.okirat.pdf